

העיר מנקודת מבט שוויונית 23.05.2016,

האוניברסיטה העברית בירושלים והמכללה האקדמית בית ברל

מאבק העיר והכפר: הבניית גבולות ומישוט דימויים באנקדוטות מפי ערביי הגליל

עאמר דהאמשה

המחקר על ההומור בעולם הערבי ובכלל כך ההומור בחברה הערבית-פלסטינית מצומצם לגמרי. מצומצם ביותר הוא העיסוק בתפיסה של המרחב (Sense of place) בהומור הערבי. להערכתי, לחסר הפרסומים המדעיים על ההומור בחברה הערבית-פלסטינית בישראל, כלומר הבדיחות והאנקדוטות שערבים מספרים לערבים על ערבים תושבי הארץ, יכולות להיות שתי סיבות מרכזיות: הסיבה הראשונה היא יחסי הכוח בין הרוב היהודי והמיעוט הפלסטיני בישראל, שהביאו להתעלמות יחסית של מחקר הספרות העממית בישראל, במיוחד בתחילת דרכו, מן המורשת התרבותית העממית של הפלסטינים בישראל. מחקר זה בתקופה שקדמה לקום המדינה ועד לשנות השבעים המוקדמות של המאה העשרים הושפע ממגמות רומנטיות של חיפוש זהות לאומית ב"ישראל סבא" שתצדיק את השורשים היהודיים בארץ. הסיבה השנייה, קשורה למאפיינים פנים-תרבותיים פלסטיניים, קרי רגישות הכרוכה בחקר ההומור ובתיעודו בחברה זו. סוגה זו בשל אופייה התמאטי המיוחד, דוגמת הלעג לאחרים, במקרה שלנו הלעג של ערבים לערבים, דורשת טיפול זהיר. אפשר שחוקרים פלסטיניים נמנעו מחקר נושא זה כדי שלא יתפסו כמי שמעמיקים את אחיזתו של שיח העלול להרחיב את השסע הפנימי בחברתם ובסופו של דבר יביא להכפשת שמם. חיזוק להלך רוח זה הוא אולי הספרון "אנקדוטות מכפרינו" פרי עטו של נאסף סלים מפקיעין שבגליל (סלים 2001). בחיבור זה קשה לאתר אנקדוטות שבהן קיימים אזכורים מזהים של הכפרים והכפריים הערבים באזור הגליל על אף שהם נושא ספרון זה. המציאות העולה מהיעדר הכתיבה על ההומור הפלסטיני ותיעודו היא עדות על מעמדו של הסיפור ההומוריסטי כסוגה שתחום השפעתה אינו רק הומוריסטי אלא שעלולה ליצור לגיטימציה לדימויים שליליים מקומיים.

מכאן תרומתו הצנועה של מאמר זה, המציגה ובעיקר מנתחת אנקדוטות המהלכות בפי ערביי הגליל התחתון והעליון על ערבים תושבי אזור הגליל. המספרים שרואיינו לצורך המחקר התבקשו לספר סיפורים הנמנים עם סוגת האנקדוטה (طرفة). את האנקדוטות רשמתי בשנת 2015

וחלקן נרשמו מפי סטודנטים וסטודנטיות ערבים תושבי הגליל, שלמדו ב-2012 את הקורס "מבוא לספרות עממית" בהוראתי, במכללה האקדמית הערבית לחינוך בישראל – חיפה. במאמר אבחן כיצד האנקדוטה באמצעות עולם המבדה והמישור הלשוני יוצרת חלוקה חברתית והפרדה מרחבית פנים-ערבית גלילית על ידי העמדת מערכת יחסים א-סימטרית בין דמויות הבאות מישובים ערביים כפריים ובין דמויות הבאות מערים ערביות ועל ידי הצגת דמויות אלו בסיטואציה מצחיקה ובנסיבות של לעג.

הקריאה שלי באנקדוטות היא קריאה ביקורתית ונסמכת על גישות תרבותיות הרואות בקטגוריות ובהמשגות שקובעים בני אדם אמצעי של כוח ופעולה הכופה הגדרה ושם בזמן ומקום מסוימים לתופעה או לאנשים בעולם החברתי, ומציב גבולות ולעתים בקרה, כפי שגורסים בארת', בורדייה ופוקו ולעתים בקרה (Barth 1969, Bourdieu 1991, Foucault 1977). החברה האנושית מתנהלת באין סוף סכסוכים בין קבוצות, טוען מישל פוקו (Foucault 1977).

האנקדוטה היא סיפור הומוריסטי קצר, שעל פי רוב מכיל אפיזודה אחת וסצנה בודדת הכוללת שתי דמויות. האנקדוטה מציגה מקרה אמתי, או המעמיד פנים שהוא כזה, הקשור לבני האדם החיים במציאות, שבדרך כלל מופיעים בשם המלא, אך לעתים היא מתארת מצב מנקודת מבט מדומינת.

צורת השיח העיקרית של האנקדוטה היא הדו-שיח. זוהי סוגה המביאה ציטוט ישיר, שבו המספר מציג את חילופי הדברים בין הדמויות בדיבור ישיר או בדיבור עקיף. האנקדוטה מארגנת את הפעולה, המחשבה והדיאלוג של הדמויות הפועלות בה בדפוס עלילתי עוקצני, תוך שהיא מכוונת להשפיע בצורה מסוימת על הקהל. מבחינה רטורית מסתיימת האנקדוטה במשפט שיש בו עוקץ, שהוא סוף מה שהאוזן שומעת (אלכסנדר פריזר 2000, עמ' 381 ; Abrams and Harpham 2012 , p.365).

קלוד לוי-שטראוס תפס ניגודים תרבותיים כאלמנטים העומדים בבסיסה של הלשון האנושית, וככלי ניתוח להפקת משמעויות נסתרות בתרבות. בעקבות לוי שטראוס, גם ההרצאה זו עושה שימוש רב במושג הבינאריות. הניתוח הלשוני נסמך על תפיסה סטרוקטורליסטית שבמרכזה בחינת ניגודים מרחביים כגון: כפרי-עירוני, מרכזי-פריפריאלי, חוץ-פנים, גלוי-נסתר וקמצנות-נדיבות. השימוש בכלי ניתוח של הניגוד הבינארי יסייע בחשיפת התפיסות הרעיוניות המגולמות

באנקדוטות, ובחשיפת הדרך שבה משמשים הניגודים באנקדוטה להבניית דימויים מרחבים וכפועל יוצא מכך גבולות חברתיים.

דין וניתוח

الناصره نّجرت

"באחד הימים ביקר איש בא בימים בנצרת, הסתובב ברחובותיה, והעמיק חשוב אודותיה. בסיום סיורו, שאלו אותו "מה דעתך על תושבי נצרת"?

אמר: אתם, תושבי נצרת כל דבר אצלכם הפוך, על שום מה אתם מתרברבים?

אמרו לו: וכי מדוע לא?

ענה: "משפחת אל-מחרום (משפחת המסכן) – אלוהים הרעיף עליהם [על בני המשפחה] מחסדו.

משפחת עבד אל-ע'ני (המשפחה של העשירים) – עניים.

משפחת אל-מטראן (המשפחה של הארכיבישוף) – מוסלמים.

ומשפחת רמז'אן¹ – נוצרים".

ועוד...

האנקדוטה על התרברבותם של אנשי נּגְרַת מושמת בפי איש בא בימים שאינו תושב העיר, ככל הנראה כפרי ממולח, המביע התרסה חברתית נגד השחצנות של אנשי העיר. הזמן המסופר של האנקדוטה מתייחס לעבר, אפשר שזה העבר הקודם למדינת ישראל, עת הייתה נצרת עיר ערבית מרכזית בגליל בפרט ובארץ בכלל.

ארבעה כינויים בשיח הדתי הנוצרי ובשיח הערבי-פלסטיני מכוננים את דימויה של נּגְרַת: הראשון, "ערש הבשורה", במקום זה בישר המלאך גבריאל למרים כי תתעבר מרוח הקודש וכאן נולד ישו; הכינוי השני, "ערש הנצרות", כי ברחובות נצרת ובשכונותיה גדל ישו עד גיל שלושים (סמארה 2004, עמ' 17). שני כינויים אלה ממקמים את נצרת כמקום קדוש עתיק-יומין וקושרים אותו לראשית הנצרות בארץ; הכינוי השלישי, "בירת הגליל" (חמאדה 1986, עמ' 3), קושר בין העיר ובין הכפרים הערביים בגליל ומצביע על מקומה המרכזי של נצרת בחיי הכפרים הערביים,

¹ רמז'אן הוא חודש הצום אצל המוסלמים.

שבגלל היעדר שירותים קהילתיים מהם, נזקקו לפני 1948 ועד לשנים הראשונות להקמת המדינה לבתי החולים, לשוק, למערכת החינוך ולמוסדות שבה; הכינוי הרביעי "בירת הציבור הערבי" קשור למעמד שהתפתח לנצרת בתקופת השלטון הישראלי והוא ממקם את נצרת כמרכז פוליטי של הפלסטינים בישראל, מקומם של התהלוכות הפוליטיות של ועדת המעקב העליונה לערביי ישראל. נוסף לזאת, מאז 1948 נצרת היא העיר הערבית הגדולה בארץ.

לאור זאת, חשיבותה של נצרת כמרכז דתי ולאחר מכן כמרכז מינהלי וכעיר פוליטית הם האבן השואבת לכוחה החברתי-תרבותי ולדימויה המודרני והאליטיסטי. מאז ועד היום, תושבי נצרת מתפארים בצורת היישוב המודרנית המיוחדת להם, קרי כתושבי עיר, לעומת הנחיתות שהם מייחסים לשכניהם הערבים תושבי הגליל, בגלל צורת יישובם הכפרית. בפי אנשים מנצרת מכונים השכנים בכינוי טיפוסי מכליל, "הכפרים", ולא בשמו המזוהה של כל כפר, מתוך כוונה לבדל עצמם באמצעות יצירת פער תרבותי ומעמדי בינם כתושבי העיר ובין אוכלוסיית הכפרים. הבידול של העירוניים מהכפריים וההתעלמות מן הכפר כסובייקט איננה מצומצמת לאזור נצרת, הנה כי כן על החלון הקדמי של אוטובוס מספר 45 שנסע בזמנו ממזרח ירושלים לשלושה כפרים בסביבת ראמללה הופיע הכינוי אל-קורא (القرى), הכפרים, במקום שמותיהם של כפרים אלה. כשהכוונה בכינוי זה היא לביר נבאלא, בית אכסא וביתלו.

באור זה, יש לראות את האנקדוטה כסיפור שהובנה כדי לקעקע את הדימוי של נצרת כמרכז ולקרוא תיגר על הגבולות המפרידים בינה ובין הכפרים. התחבולה להוכחת אי התקיפות של דימוי נצרת היא ריקון הדימוי החיובי של העיר, לא על ידי נקיטת עמדה של ריחוק, אלא על ידי ביקור בה וסיור ברחובותיה: דמות הגיבור, האיש הבא בימים, שהוא גם המספר, "דמות מספר", כמו מצלמה חודר לכל מקום, לרחובות נצרת ושכונותיה, רואה ומתעד אותם בתנועותיו, בחושי ובזיכרונו. בסיום הסיור הוא הופך, למספר עד-מתערב, המשתמש בידע שהוא חווה וראה באחד מימי חייו, כדי לספר את סיפורה של נצרת מנקודת מבט קרובה. לאור גישתו של מישל דה סרטו, על ייצור נרטיב נגד הכוחות הקיימים באמצעות הליכה במרחב ודיבור עליו (דה סרטו 2002, עמ' 65-68), מרחב הפעולה של דמות מספר, קרי ההליכה שלו בין שכונותיה ורחובותיה, מאתגרים את יחסי הכוחות על ידי התוודעות לאמת הפנימית של המקום, של נצרת. בהיבט אחר, דמותו של המספר כאדם זקן הרואה את הנסתר, ומסיר את המסכה מפני העיר באמצעות הומור היא אסטרטגיה נוספת של חברה שמרנית או מסורתית לקבע את מעמדו הרם של הזקן בחברה, בשעה שמעמד זה מתערער.

באמצעות הליכה במרחב הפנימי של העיר מנכס המספר לעצמו את הטופוגרפיה של המקום, ממפה את הסובייקט נצרת ובעקבות כך מפרק אותו, מנסח את הניגודים ומבליט את חוסר הסימטריה בתבנית של מכתם, שימוש בהיפוכים בלשון משעשעת ובתבניות של תקבולת ניגודית, בחזרות ובמקצב – רטוריקה המקלה על טיעונו להתקבל על ידי השומעים – תוך שהוא מוביל את הנמענים לעוקץ ומכוונם למסקנתו בדרך קומית. המספר לא רק מבליט את הניגודים בין המסמנים, שמות משפחות מנצרת, ובין המסומנים, המצב החומרי והזהות הדתית של משפחות אלה, אלא גם חושף את טיפשותם של אנשי נצרת. מכאן, שאנשי נצרת "אין תוכם כברים". הרעיון שהעיר מייצגת והדימוי המהותני קרי הקדושה, העירונית, האליטיסטיות והמודרניות שבהן העיר מתרברבת אינן אלא כיסוי ואשליה. המרכזיות והאיכות שהעיר זוקפת לזכותה לעומת השוליות שהיא מייחסת לכפרים, מרכזיות זו נשענת על כרעי תרנגולת. הרי שמות משפחה אלה הם כינויים שהפכו לשמות משפחה. לדוגמה, את הכינוי "משפחת עבד אל-עיני" נתנה החברה, וכך הפך לשם המשפחה. במתן כינויים כוזבים, חושף הזקן את טיפשותה של החברה מעניקת-הכינויים ואת חוסר הבנתה את המציאות.

המתח בין העיר לכפר כניגודים של צורות יישוב גאו-תרבותית אף הוא נושא של האנקדוטה "העיר", המסופרת בפי איש מעראבה על סחי'ן.

העיר

כאשר סחי'ן קיבלה מעמד של עיר, התלוצץ אחד מאנשי עראבה הפקחים: עד אתמול היינו הרחק מהעיר אבל מהיום והלאה, העיר נמצאת תחת רגלנו (סלים 2001).

את שורשו של המתח העולה מן המסופר באנקדוטה, יש להבין על רקע מתח תקשורתי מתמשך בין שני היישובים. דימויים שליליים, בדיחות ודברי הלצה נגד עראבה, הם חלק מרפרטואר הספרות העממית של תושבים מסחי'ן, המדמיינים את עראבה, כמקום שתושביו כילאים, שוטים, שכל דאגתם אינה נתונה אלא לאגירה של ממון. לעומת זאת, דימויה של סחי'ן בתרבות העממית הגלילית הוא של מקום שאנשיו ידועים בהכנסת אורחים ומסבירי פנים, ובשני העשורים האחרונים סחי'ן היא המייצגת של החברה הערבית בכדור-הרגל הישראלי. על מעמדה המרכזי אפשר גם ללמוד מהדקלום של החרזנים בחתונות: "סחי'ן יא כורסי אל-קצ'א - עראבה הגי וארחלי" (سختين يا كرسي القضا - عرايه هجي وارحلي) "סחי'ן, הנך מרכז האזור - עראבה גלי ועזבי

!"

נראה כי האנקדוטה המסופרת מפי האיש הפיקח מעראבה היא ביטוי ליחסים הקוטביים בין שני היישובים. יחסים אלה עלו מדרגה, בעקבות הפיכתה של סחינין לעיר ב-1995. לאמור, מאותה נקודת זמן המאבק על התדמית בין שני היישובים לבש צורה של מאבק בין שתי צורות יישוב, עיר לעומת כפר, ובקנה מידה רחב יותר בין מרכז תרבותי לפריפריה תרבותית. דברי ההלצה של המספר מעראבה: "עד אתמול היינו הרחק מהעיר אבל מהיום והלאה, העיר נמצאת תחת רגלנו", אומנם ממצבים את סחינין כמרכז אבל בה בעת הם לועגים לסחינין, שכביכול הותירה מאחוריה את עראבה ככפר פריפריאלי. המספר איננו יכול להתכחש למעמדה הרשמי של סחינין כעיר ואיננו יכול לנקוב במגרעות אובייקטיביות מסוימות, ועל כן לא נותר לו אלא לגייס את התחבולה הספרותית, להשתמש בצירוף "תחת רגלנו", שמובנו הגלוי הוא שהעיר, כייצוגם של המודרניזם והמרכז, עתה סמוכה לעראבה ואילו מובנו המטפורי והרצוי למספר – סחינין נותרה כפי שהייתה רמוסה, מקום חסר ערך ולמטה מעראבה. מאותו שימוש מטפורי נוצר האפקט הקומי, אפקט המתעצם עלי ידי שימוש ביסודות וויזואליים, דהיינו מילים הנושאות תמונות ויזואליות. נוסף למשמעות המטאפורית, ייתכן שהכוונה היא שעראבה השוכנת על גבעה גבוהה מבחינה טופוגרפית יותר מסחינין השוכנת בעמק. לשון אחר הגובה הממוצע של עראבה מעל פני הים הוא 239 מטר ואילו הגובה של סחינין הוא 226.² השאלה העולה היא לגבי מעמדה של אנקדוטה זו והלא עראבה קיבלה מעמד של עיר לפני כחודשיים (במרץ 2014)? נדמה לי שחשיבותה של אנקדוטה זו היא בשימור אופיים של המקומות ובשימור תפיסת המקום למרות השתנות עם השנים.

לסיכום מה מלמדות אותנו האנקדוטות?

הנקודה הראשונה, היא מיעוט אנקדוטות ערביות שהנושא שלהן הוא העיר לעומת ריבוי יחסי של אנקדוטות על יישובים כפריים. יתכן שמיעוט האנקדוטות על העיר נובע ממיעוטם של צורות יישוב עירוניות ערביות בתקופה העותמאנית ובתקופת המנדט, ואפילו עד ימינו היישוב העירוני הערבי הוא מיעוט לעומת היישוב הכפרי.

הנקודה השנייה, היא האנקדוטות של המספרים הכפריים על העירוניים מבטאות את המפה המנטאלית של מספרים אלה³ את הגאוגרפיה האנושית ואת הייצוג הפנימי והסובייקטיבי של המרחבים בתפיסתם של תושבי הכפרים, כפי שתפיסה זו שוכנת בדמיונם של מספרי האנקדוטות. האנקדוטות הערביות על העיר הן פרקטיקה פואטית המעצבת את המשמעות של המרחב הגלילי

² הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2011.

³ מפה מנטאלית: ייצוג פנימי וסובייקטיבי של מרחב מסוים בתפיסה של פרט או של קבוצה (פורטוגלי 1999, עמ' 73-70).

למקומות כתוצר של יחסי כוח חברתיים ולא רק כתוצאה של מימד חומרי וקטגוריה "מגורית".
הן יוצרות חלוקות והפרדות המארגנות את המרחבים של היישובים הערביים ואת יושביהם
בתבניות של ניגוד-על: "יישובנו הכפרי", יישובו של הקול המספר, לעומת "העיר" המושמת בפי
המספר לביקורת וללעג.

הנקודה השלישית, המשא והמתן הבין-יישובי מגולם באמצעות דמויות גבריות, כך בשמות כך
באנקדוטות, ואילו הדמויות הנשיות מופיעות בסיפורים הנושאים ונותנים על יחסי כוח בתוך
היישובים, כפי שעולה ממחקרי על סיפורי השמות הגאוגרפיים בחברה הערבית.⁴ הדמויות
באנקדוטות הן גבריות וברובן ייצוגיות, הן באות בימים והן חסרות שם פרטי ומזהות על פי
מוצאן הגאוגרפי, קרי באמצעות שמות היישובים שלהן, או על שם המשפחות המורחבות – דרך
עיצוב זו מסמנת את הדמויות כנציגות של היישוב ותושביו ויוצרת זהות מרחבית קולקטיבית,
למרות שהאנקדוטות מסופרות מנקודת מבט אישית ומביאה את חוויותיו של המספר. באמצעות
העיצוב הקיבוצי וההומוריסטי, מספח המקום, נוסף על תכונותיו הפיזיות, תכונה סמלית;
המקום הופך למסמל של רעיון שונה ואפילו הופך מהרעיון החיובי שהוא התקבע עליו. הדימוי של
המקום משקף את האופן שבו קבוצות חברתיות מנסחות את המשמעויות המשותפות המיוחסות
למקום זה. בפי הקול המספר נצרת היא "עיר" של ניגודים, של מתברבים ואפילו כאוס שורר בה.
נצרת אין תוכה כברה, בין המסמן נצרת כעיר ובין המסומן שלה, קרי תושביה ורחובותיה אין
קשר רעיוני. גם סחי'נין לפי האנקדוטה היא מקום שהתהדר בנוצות לא לו.

הנקודה הרביעית, דיוויס (Davis1990) טוען כי האנקדוטה מעידה יותר על הצד הצוחק מאשר
על הצד הנלעג ותורמת לגיבוש מצד אחד ולהפרדה מן הקבוצות השכנות מן הצד האחר.
האנקדוטות על הערים נצרת וסחי'נין כשהן יוצרות דימוי שלילי ליישובים אלה הן יוצרות בה-בעת
דימוי חיובי ליישובים הכפריים שמקרבים באות הדמויות המלעיזות. מכאן, שהדימוי של יישוב
מסוים מתייחס לדימוי של יישוב אחר ונגזר ממנו על דרך ההנגדה. הסמיכות הגאוגרפית בין
היישובים, או הקרבה הגאוגרפית היחסית, היא גורם פנים-סיפורי המספקת את המניעים ואת
הסיבתיות לעימותים המילוליים והתקשורתיים בין העיר לכפר.

מן האנקדוטות עולים מאבקים אזוטריים בין-חברתיים על התדמית והיוקרה של היישובים
הערביים. מאבקים אלה חושפים מרחב מורכב והטרונני למדי. כאשר האנקדוטה מביאה את דברי
ההלצה של איש מהכפר נגד תושבי העיר, היא מביעה את מאבקה של הפרפריה במרכז ולהפך.

⁴ דהאמשה (2013).

בדרך זו יוצרות האנקדוטות חלוקות חברתיות-מרחביות, חלוקות אלה הן למעשה הפרדה בין השווים יותר והשווים פחות. במקום שבו יש הפרדה, אין שוויון: לא בין צורות יישוב, לא בין מעמדות, יישובים, ולא בין קהילות.

האנקדוטות יוצרות הפרדה תודעתית, מעמדית ומרחבית בין היישובים הערביים בדרך של סאטירה ובסגנון קומי ומציגות אירועים נקודתיים ומצבים מסוימים, אך אפשר שהן אינן מנותקות מן ההקשר ההיסטורי של החברה הערבית-פלסטינית, ממציאות הפירוד והפיצול ששררה בקרב חברה זו בעיקר בתקופת השלטון הבריטי בארץ כפי שמציין הלל כהן (הלל תשס"ד).

ולסיום, הנקודה האחרונה, הניסיון להתחקות אחר האנקדוטות הערביות-פלסטיניות הוא ניסיון להבין את האנקדוטות כשיח פואטי חברתי המתעצב בהקשר פנים-חברתי ואידאולוגי ובתור שיח המשקף ויוצר הפרדות וחומות סמליות בין יישובים וקהילות. שיח זה מראה כי למונח גבולות יכולות להיות משמעויות אפיסטמולוגיות, תודעתיות ותדמיתיות. שיח זה מצביע על התמשכות של בעיית הגבולות מן העבר אל הווה. העובדה שהאנקדוטות על הפרדות ומאבקים ממשיכות להיות מסופרות בימינו, ובקנה מידה עוד יותר רחב נפוצה הבדיחה בקרב צעירים ערבים המתבדחים על יישובים ערביים אחרים היא שכיחה – מציאות זו מראה שהמודרניות איננה מצליחה להיפרד מהרעיון של קטגוריות והפרדות.

רשימת מקורות

- אלכסנדר-פריזר, תמר. 1999. *מעשה אהוב וחצי*. ירושלים. מאגנס.
- דה סרטו, מישל. 2005. "צעדות בעיר", *תרבות אדריכלית*. רחל קלוש וטלי חתוקה (עורכות), תל אביב: רסלינג, עמ' 59-78.
- חדאד, מנעם. 1987. פקיעין - אגדה, *הווי ומסורת*, תל אביב: עם עובד.
- חמאדה, חוסיין. 1986. ההיסטוריה של נצרת וסביבתה [תאריח' אל-נאסירה וקצ'אה]. עכא. דאר אל-אסואר עכא. (בערבית).
- חירי, ג'רייס. 2013. *הפולקלור והשירה העממית הפלסטינית*. [אל-פולקלור ואלע'נאא אל-שעבי אל-פלסטיני]. חיפה. האקדמיה ללשון הערבית. (בערבית).
- כהן, הלל. תשס"ד. צבא הצללים: משת"פים פלסטינים בשירות הציונות 1917-1948, מודיעין, *מדיניות, התיישבות, התנקשויות*, ירושלים. עברית הוצאה לאור.
- לוי-שטראוס, קלוד. 1973. *החשיבה הפראית*. תל אביב. ספרית פועלים.
- סמארה, חנא. 2004. *קיצור תולדות נצרת*. הקדים וההדיר גיוני מנסיר, נצרת: אל-סבאט. (בערבית).
- סלים, נאיי. 2001. *אנקדוטות מכפרינו*. נצרת: מחלקת התרבות הערבית. (בערבית).
- "סחינין", הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הרשויות המקומיות בישראל 2011, פרסום מספר 1531.
- http://www.cbs.gov.il/publications13/local_authorities11_1531/pdf/273_7500.pdf
(תאריך אחזור 26.12.2015).
- "עראבה", הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הרשויות המקומיות בישראל 2011, פרסום מספר 1531.
- http://www.cbs.gov.il/publications13/local_authorities11_1531/pdf/643_0531.pdf
(תאריך אחזור 26.12.2015).
- פורטוגלי, יובל. 1999. *מרחב, זמן, וחברה בארץ ישראל הקדומה א*. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- פינטו-אביקסיס, נינה. תשע"ד. *הטווס, המגוץ וחצי האישה*. ירושלים: מכון בן-צבי.
- Abrams, M.H, and Harpham, Geoffery. Galt (2012), *A Glossary of Literary Terms*, Tenth Edition. Wadsworth. Boston.

מעוצב:גופן: 12 נק', גופן עבור עברית ושפות אחרות: divaD, 12 נק'
מעוצב:גופן: 12 נק', גופן עבור עברית ושפות אחרות: divaD, 12 נק'
מעוצב:גופן: 12 נק', נטוי, גופן עבור עברית ושפות אחרות: divaD, 12 נק', נטוי
מעוצב:גופן: 12 נק', נטוי, גופן עבור עברית ושפות אחרות: divaD, 12 נק', נטוי
מעוצב:גופן: 12 נק', נטוי, גופן עבור עברית ושפות אחרות: divaD, 12 נק', נטוי

Barth, Fredrik. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*, Allen and Unwin. London.

Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press. Cambridge.

Davis, Christie. 1990. *Ethnic Humor around the world*. Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis.

Foucault, Michel. 1971. *The Order of Things: An Archeology of the Human Science*. Pantheon. New York.